

A somogyvári bencés apátsági templom 16. századi újjáépítése és boltozata

BUZÁS GERGELY

Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma
H-2025 Visegrád, Fő u. 23., buzasger@freemail.hu

Buzás, G.: *The sixteenth century-rebuilding and net vault of the church of the Benedictine abbey of Somogyvár*¹

Abstract: The aim of the present article is to establish the chronology of the late Gothic rebuilding of the church of the Benedictine abbey of Somogyvár, to present a reconstruction of its nave vault erected at that time, and to analyse the art historical significance and dating of the vault, and the historical context of the construction.

Keywords: late Gothic architecture, abbey of Somogyvár, net vault, István Báthori, sixteenth century

Bevezetés

Már a somogyvári apátság első ásatásain, a 19. században Gerecze Péter több olyan késő gótikus és reneszánsz kőfaragványt talált, amely egy nagyméretű hálóboltozattól származott (3. kép).² A Bakay Kornél által a 20. században folytatott ásatások tovább gazdagították ezt az anyagot, régészeti megfigyelései pedig lehetővé tették a boltozat lokalizálását és építéstörténeti értelmezését.³ Az ő feltárásai mutattak rá, hogy a késő középkorban nem csak egy új boltozat épült az apátságban, hanem a templomot és a kolostorépületet is gyökeresen átalakították. Lebontották a hatalmas méretű 13. századi kerengőfolyosót, és a továbbra is használatban maradt keleti kolostorszárny, valamint a templom szögletébe egy új, jóval kisebb kerengőt építettek.⁴ Ez egyúttal minden bizonnyal a régi kolostor északi és nyugati szárnyának felhagyását is jelenthette (2. kép).

A templomban is nagyléptékű átalakításokat végeztek. A főhajó pilléreit és ezzel a főhajó gádorfalait is lebontották és újjáépítették. Az apszist két támpillérrel támasztották meg. Az apszis padlószintjét két késő középkori periódusban is megemelték, először téglapadlóval, majd később kőpadlóval burkolták. Az apszis előtti szakaszban egy-két lépcsőfoknyival megemelt kórust hoztak létre szintén kőpadlóval burkolva.⁵

Már a pillérek újjáépítését követően a keletről számított ötödik pillérpár vonalában egy erőteljes, észak-déli irányú válaszfalat emeltek. A fal közepén, az itt lévő korai falazott ereklyesír felett egy 260 centiméter széles nyílást hagytak, de ajtókeretet nem alakítottak ki benne. A válaszfaltól keletre eső templomteret kőpadlóval burkolták, a nyugati részbe viszont nem készült padlóburkolat.⁶

A templom főhajójába, a válaszfal keleti, belső oldalához utólag három pillérre és falpillérekre támaszkodó karzatot építettek⁷, a déli mellékhajónak pedig a karzat vonalába eső szakaszában egy helyiséget képeztek ki: ezt északról, a templom pillérei közé beépített fal, keletről az ötödik déli pillérhez és a templom déli falához utólag hozzáépített falpillérekre támaszkodó hevederív határolta.⁸ A hevederív arra vall, hogy felette minden bizonnyal a mellékhajó fölé emelkedő karzatot alakítottak ki. A templomot kettéosztó válaszfal nyugati, külső oldalának közepéhez, még a fal építésekor kiképzett nyílás elé, az itt található falazott ereklyesír fölé egy kis, négyzetes helyiséget csatoltak.⁹

1 A somogyvári apátság késő középkori átépítésének és a templom hálóboltozat jelentőségére elsőként Papp Szilárd figyelt fel: Papp 2001. 299-312. Az ő nyomán, a boltozat rekonstrukciójával már két korábbi írásomban magam is foglalkoztam: Buzás 2009. a., Buzás 2010. 592-599. Most azért térek vissza a témára, mert Bakay Kornél közelmúltban megjelent monográfiája (Bakay 2011.) számos új adatot tett közzé a somogyvári apátság késő középkori átépítéseiről, másrészt pedig Szőke Balázs néhány fontos analógiára hívta fel a figyelmemet a boltozattal kapcsolatban, amelyekért szeretnék itt is köszönetet mondani neki.

2 Papp 2001. 305. 19. kép, 306.

3 Ásatásainak legújabb és legalaposabb összefoglalása: Bakay 2011.

4 Papp 2001. 301.

5 Bakay 2011. 166.

6 Bakay 2011. 159-160.

7 Bakay 2011. 162.

8 Bakay 2011. 163.

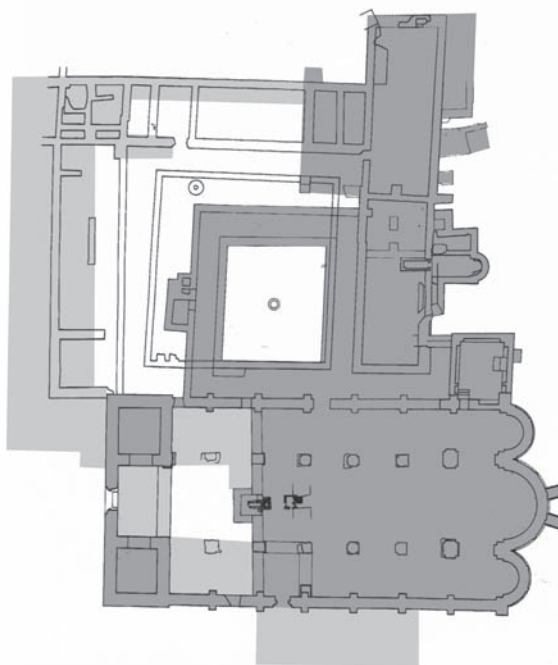
9 Bakay 2011. 159-160.

1. kép: A somogyvári apátság romjai

A templom teréről leválasztott nyugati térrészt később tovább alakították: a templom nyugati kapuját befalazták, és mellette egy kis ajtót vágtak a templom nyugati falán. Az északi torony elé, a nyugati homlokzathoz egy épületet ragasztottak.¹⁰ Az északi mellékhajó falán, a kerengőn kívül is nyitottak egy új ajtót, amely az északi mellékhajóból kialakított épületbe vezetett. A pillérközöket itt befalazták, és az így képzett helyiség keleti végéhez egy, a főhajóba nyúló kemencét csatoltak, amelyet az előkerült leletek alapján színesfém-megmunkálásra használtak.¹¹ A főhajót ekkor valószínűleg udvarként használhatták. A déli torony aljában pincét alakítottak ki, amely a benne feltárt pénzlelet legkésőbbi darabjai alapján 1552 után pusztult el.¹² Ezekkel az átalakításokkal valószínűleg egyidőben befalazták a templom déli kapuját is, elé pedig egy épületet emeltek.¹³

A régészeti megfigyelések több szakaszban folyó és eltérő jellegű átalakítások soráról árulkodnak. Az első periódusba sorolható a főhajó pilléreinek átépítése, és a főapszis téglapadlójának kialakítása. Erre vall, hogy az északi negyedik pillér leomolva megtalált tömbjéből és a téglapadlós periódushoz tartozó oltárlépcsőből ugyanannak a szalagfonatos díszű falburkolatnak az elemei kerültek elő, amelyek feltehetően a 12. századi szentélyrekesztőből származnak.¹⁴

2. kép: A somogyvári apátság alaprajza az 1520-as években

10 Bakay 2011. 120-121.

11 Bakay 2011. 146-151.

12 Bakay 2011. 127-143.

13 Bakay 2011. 156-157.

14 Bakay 2011. 162. 343. kép, 166. 364. kép

Az 5. pillérpár vonalában húzódó válaszfal építése már egy második építési periódust jelent, ugyanis egy új kőpadlót fektettek le az épületben. A válaszfalal lerövidítették a templomot, ugyanis kőpadlót már csak a faltól keletre helyeztek el, míg a fal nyugati oldalán lábazatot képeztek ki. Ezek a jelek arra vallanak, hogy a nyugati térrészt külső térnek tekintették. Valamiféle átriumra gondolhatnánk, ám ennek ellentmond, hogy a válaszfalon hagyott középső nyílásban soha sem alakítottak ki kapukeretet, így ezt inkább egy ideiglenesnek szánt, talán az építkezés idején anyagbehordó ajtóként működő nyílásként értelmezhetjük. Mindenesetre nem tűnik valószínűnek, hogy ez a nyílás összefüggésben lenne az éppen itt lévő korai falazott ereklyesírral, hiszen még ha ideiglenes jelleggel is, de csak e felett lehetett átjárni a templom és a tőle leválasztott nyugati térrész között. Végül az építkezés következő fázisában egy helyiséget építettek a sír fölé, és ezzel elzárták az átjárási lehetőséget. Azonban ezzel valószínűleg egyidőben megépítették a válaszfal túloldalán a templom főhajójába nyúló nyugati karzatot, amelynek középső falpillére elvágta az ereklyesír keleti végét, és egyben, mintegy kétharmad részben le is zárta a felette lévő helyiségnek a templom felé nyíló oldalát. Mindez leginkább úgy értelmezhető, hogy ha azt feltételezzük, hogy a sír fölé épült kis helyiség nem a sírral, hanem a karzattal függött össze, alighanem a karzat lépcsőháza lehetett. Szintén a karzattal függhetett össze a déli templomkapu mögött a déli mellékhajó ötödik szakaszában kialakított helyiség, illetve a felette kiképzett karzat. A templomot ebben a periódusban a déli kapun és az északi mellékhajónak a negyedik szakaszából a kerengőre nyíló ajtón át lehetett megközelíteni, a már teljesen leválasztott nyugati térrészbe pedig a templom eredeti nyugati kapuján és talán az északi mellékhajónak az északi torony mellett nyitott, a kerengőn már kívülre vezető ajtaján át juthattak be. Az építkezések eddig a fázisig egyértelműen igazolják, hogy az épület még templomként, illetve kolostorként működött. A következő építési fázis azonban már világi használatra vall. Ekkor falazzák be a templom nyugati és déli kapuit, és helyettesítik a nyugati kaput egy ajtóval. Ekkor épül be a nyugati térrészbe a fémmegmunkáló műhely, a déli toronyba a pince, a nyugati homlokzat elé egy lakóház, a déli kapu elé pedig egy ismeretlen funkciójú épület. Ezeknek a befalazásoknak és új épületeknek a falaiba már nagy mennyiségben használnak fel olyan román és kora gótikus faragványokat, amelyek feltehetően a templomtornyok felső szintjeiről és a 13. századi kerengőből származnak.¹⁵

Míg az utolsó építési periódus már a kolostori élet részleges, vagy teljes megszűnése után, a végvárrá alakított Somogyvár emléke, az előző periódusok még a késő középkori kolostor virágzásáról árulkodnak. Nehezen bizonyítható, hogy egy több fázisú és tervváltozásokkal teli építkezés szakaszairól, vagy egymástól évszázados időtávval elválasztott építési periódusokról van-e szó. A legvalószínűbbnek mégis az tűnik, hogy a pillérek és a főhajó átépítése, egy külön építési periódus lehetett, mivel ekkor már lefektették egy téglapadlót az apszisban, amit a későbbi periódusban megemelt szinten kőpadlóval váltottak fel. Ennek az első nagy átépítésnek a során szüntették meg a templom román kori belső kialakítását, díszítését. A templomnak egy válaszfalal történő lerövidítésére, a kőpadló lefektetésére és a nyugati és délnyugati karzatok felépítésére viszont jóval később, egy második nagy építési periódusban került sor, egy olyan korszakban, amikor nem bontottak el román kori részeket. Ezekből a falakból a kora gótikus kerengőből származó töredékek sem kerültek elő, ami arra vall, hogy ez az építkezés még megelőzte a kolostor átalakítását. E két nagy periódus egyikéhez köthető a templom késő gótikus hálóboltozata.

A késő gótikus boltozatok

A templomból valójában több késő gótikus boltozat maradványai ismertek: két különböző kétszer hornyolt profilú bordatípus maradt fenn. Az egyikhez egy 21 centiméter széles és kb. 3 méteres görbületi sugarú borda, valamint egy hármás bordaváll töredéke tartozik. A vállkövön a heveder irányú borda két oldalán egyformán 40°-ra nyíló bordák indulnak. Homlokív nincsen. A kis görbületi sugár és a nagy bordaméret alapján valószínűleg a templom mellékhajóihoz sorolható ez a típus.

A másik bordatípus bordái 16 centiméter szélesek és jóval nagyobb görbületi sugarúak. Ebből jóval nagyobb számú boltozati elem maradt ránk: vállkövek, csomópontok és zárókö-töredékek. Ezek lehetővé teszik a boltozat viszonylag részletes rekonstrukcióját. A hálóboltozat kb. 10–11 centiméter oldalszélességű, félnyolcszögkeresztmetszetű falpillérekre támaszkodott.¹⁶ A bordaíndítások ennél szélesebb, 15 centiméteres oldalszélességű, félnyolcszögű fejezetekre metsződtek rá. A fejezeteknek három különböző kiülésű változata ismert: két különböző kiülésű (30 centiméter¹⁷ és 43 centiméter¹⁸) fejezet egy-egy azonos szögben induló bordából álló boltindítás két eltérő magasságú rétegekőveként maradt fenn, egy harmadik méretű (18 centiméter) típus¹⁹ pedig egy reneszánsz övpárkánnyal ellátott kövön, ahol a párkány alatt a karcsúbb félnyolcszögű falpillértörzs illesztési felülete figyelhető meg.

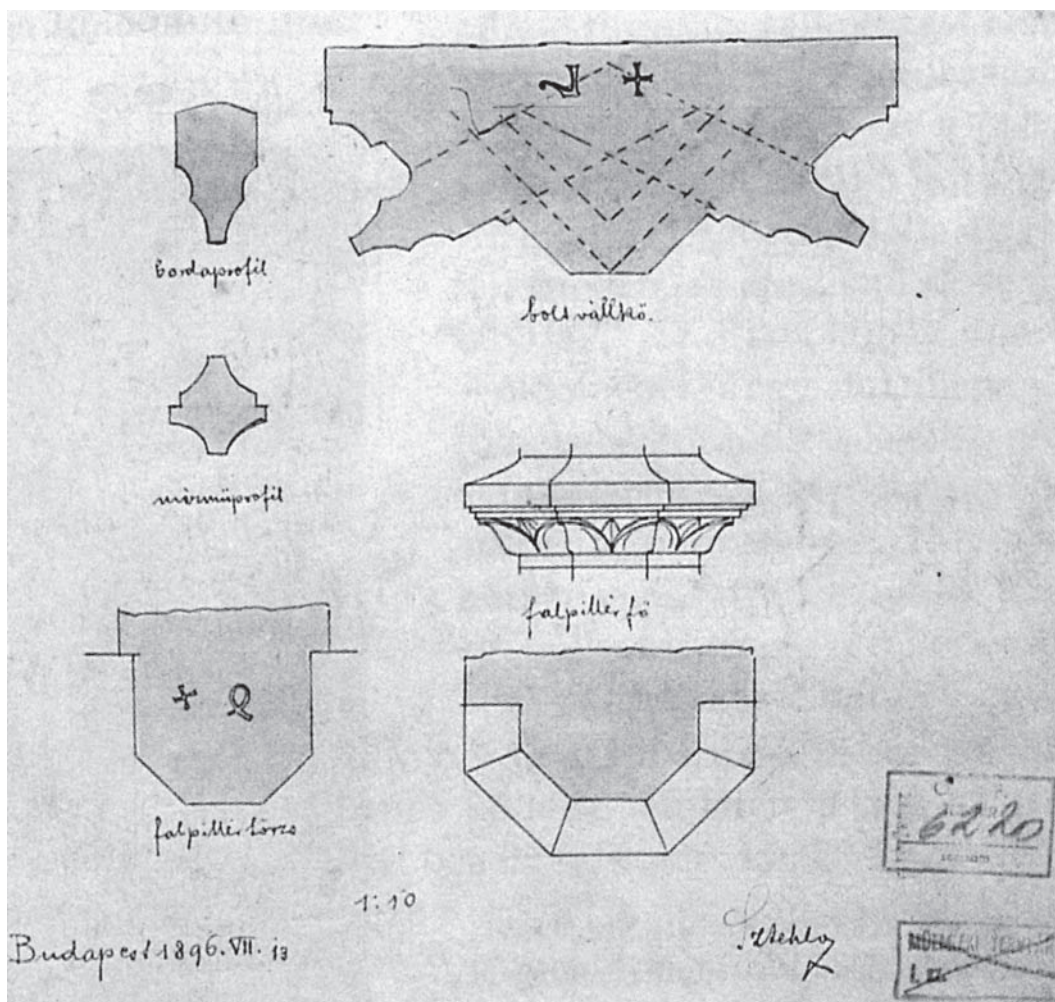
¹⁵ Bakay 2011. 146-147., 149-151., 156-157.

¹⁶ Papp 2001. 307. 22. kép

¹⁷ Papp 2001. 307., 305. 19. kép

¹⁸ Papp 2001. 307., 308. 25. kép

¹⁹ Papp 2001. 307., 305. 19. kép, 307. 23. kép

3. kép: Gerecze Péter somogyvári ásatásaiból előkerült késő gótikus boltozatelemek (Sztehlo Ottó rajza)

A két azonos boltvállhoz tartozó, de eltérő kiülésű darab mindenképpen támváltásos rendszerre vall,²⁰ ám a bordaindítások típusának azonossága amellet szól, hogy a támváltást nem a boltozat rendszere, hanem a boltozatot hordozó fal szerkezete indokolta. A két fejezet kiülése közti különbség igen közel áll a harmadik, legkisebb kiülésű falpillérfejezet falsíkjából való kiülésével. Ez az összefüggés logikusan úgy magyarázható, hogy a boltozatot hordozó fal belső falsíkja kb. 25 centimétert visszalejtődött, a kisebb kiülésű boltindítás erre a padkára ült fel, míg a nagyobb kiülésű fejezet a padka alatt is folytatódott, de lejjebb egy párkány közvetítésével karcsúbb faloszloppá alakult. A boltvállaknál megfigyelt támváltás úgy magyarázható, hogy a pillértengelyekben a boltozat nagyobb kiülésű, a templom pilléreire lefutó, falpillérekre támaszkodó fejezetekre metsződött, az árkádívek felett viszont a boltvállak az árkádívek felett húzódó, feltehetően párkánnyal díszített padkára ültek fel, azaz a boltozat minden második válla a pillérek közé, az árkádívek záróköve fölé esett. A falpillér rendszert a templom alaprajzára helyezve megkapjuk a boltszakaszok pontos arányait és méreteit.

A falpillér-fejezetekről két homlokív és két pár, 16–16,5 centiméteres szélességű, kétszer hornyolt profilú borda indul. A vállak mellett fennmaradt több közbülső csomópont is. Az egyik – erős sérülései miatt csak bizonytalanul meghatározható – töredék feltehetően egy olyan csomópontból származik, amely három, egymással 60°-ot bezáró, egyenes alaprajzi vonalvezetésű bordából állt. Két borda érkezett alulról és egy indult fölfelé. Fennmaradt továbbá két darab eltérő szerkezetű és eltérő magasságból származó hatos csomópont is. Az egyik három, egymással 60°-ot bezáró egyenes vonalvezetésű borda érkezik alulról, és mindhárom egyenesen folytatódik felfelé.²¹ A másik – a bordák becsatlakozási szöge alapján eredetileg magasabb szinten elhelyezkedő – csomópontba két, egymással 120°-ot bezáró, egyenes alaprajzi vonalvezetésű borda érkezik

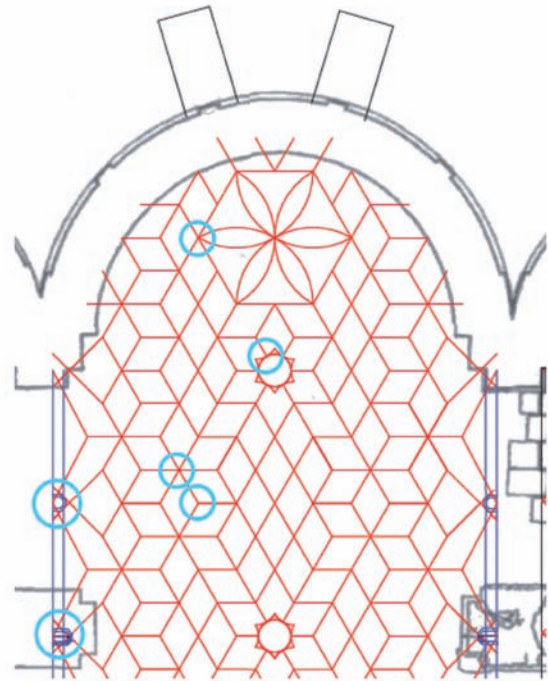
²⁰ Papp 2001. 308.

²¹ Papp 2001. 310.

alulról, és egyenesen folytatódik felfelé, de köztük két, egymás felé hajló, íves alaprajzi vonalvezetésű borda is indul fölfelé. Ezek az íves bordaszakaszok alul a csomóponton túlfutva, lecsonkolva végződnek.²² Fennmaradt több, alaprajzilag íves vonalvezetésű bordatöredék is.²³ Ezeknek a hátán a csomópontokhoz hasonlóan egy taréjt hagytak, amely lehetővé teszi, hogy meghatározzuk a bordáknak a vízszintes síkkal bezárt szögét, ami 6° , illetve 11° . Ezek a lapos szögek egyértelműen arra vallanak, hogy ezek az íves vonalvezetésű bordák a boltozat záradékvonalának közelében helyezkedtek el. A zárókövek közül egy hatos, orrtagokkal díszített, gyűrűs zárókő két töredékét ismerjük.²⁴ Az ebbe befutó bordák egyenes alaprajzi vonalvezetésűek voltak.

A bordák nagy görbületi sugara alapján a boltozat a templom főhajójához tartozhatott. A csomópontok egy 60° -os rombuszhálót bizonyítanak, amelyet torzított rombuszformák kötnek a vállakhoz. A boltvállak alapján meghatározott rövid és széles szakaszarányok egy ilyen hálóval igen sűrű bordahálót bizonyítanak 8 vagy 9 csomópont-szinttel. A fennmaradt, mélyebben fekvő hatos csomópont egy, a boltozat oldalában elhelyezkedő hatágú csillagformáció közepéből származik. A gyűrűs zárókőbe futó egyenes alaprajzú bordák szintén hatágú csillagformációból származnak, ez azonban a záradékban helyezkedett el. Az ugyancsak a záradéknál jelentkező, íves alaprajzi vonalvezetésű bordák és az azokhoz kapcsolódó X csomópont viszont azt bizonyítják, hogy a boltozat záradéka különböző formációkból állt: a hatágú csillagok mellett létezett legalább egy hatszögbe írt hatszirmú rozetta is. Az ebből fennmaradt csomópont meghatározza a hatszög helyzetét és csatlakozását a bordahálóhoz. Ez a csomópont kizárja azt a lehetőséget, hogy egységes csillagformációkból felépülő háló lett volna a boltozat rajzolata, ugyanis ebben az esetben a meglévő csomópontunk egyenes alaprajzi vonalvezetésű bordái nem X hanem Y formát adtak volna. Egy másik lehetséges alaprajzi forma, amikor a középső csillagsor kalászszerűen elrendezett mezőkkel van megtöltve. Ebbe a variációba ugyan alaprajzilag beilleszthető lenne a hatszögmezőből fennmaradt csomópont, azonban térben mindez mégsem lehetséges. Ugyanis ebből a csomópontból a két felfelé induló borda törés nélkül, ugyanazzal az emelkedési szöggel folytatódik, ahogy beérkeztek. Márpedig a kalászos alaprajz esetén ezeknek a bordáknak azonos magasságú csomópontokat kellene összekötniük, azaz lényegében vízszintes bordáknak kellene lenniük, ami azt jelenti, hogy a csomópontban megtörne az emelkedési szögük.

Így egyetlen lehetséges rekonstrukció marad: a legbonyolultabb, 9 szintes formáció, amely a csillagmotívumok mellett, rácsos elrendezésű rombuszmezőket is feltételez amelyeknek olyan X formájú csomópontjai is vannak, amilyen az íves bordák indításával gazdagított változatban ránk maradt. A vállaknál egy csonka csillagsor képződik, amelynek két alsó ága hiányzik, és az itt képződött csomópontokat 2–2 borda kapcsolja a vállakhoz. A főhajóboltozat minden bizonnyal kiterjedt a főapszisa is, ugyanis az apszist két késő gótikus támpillérral támasztották meg. Ez azt is jelenti, hogy az apszist minden bizonnyal felmagasították a főhajóval azonos magasságra, amint az például a pécsi székesegyház szentélyének 1505-ös átépítése során is tették. A támpillérek különös elhelyezése információkat nyújt az apszis boltozatára is. Ugyanis a támpillérek nem az apszisív harmadoló pontjain, hanem a középső részén helyezkednek el. Ez az elrendezés leginkább akkor indokolható, ha az apszisboltozatot olyan módon szerkesztették, mintha a folytatódó hálóboltozatot elvágták volna az apszis íves falával. Ezáltal ugyanis a boltozat a legnagyobb oldalnyomást éppen az apszis hátsó részén gyakorolta a falra, mivel ott a boltozat lapos szegmensívet alkotott. Ennek támpillérekkel való megtámasztása mindenképpen indokolt lehetett. Feltételezhető, hogy a boltozatnak ezt a kiemelt szakaszát díszíthette a térgörbe bordaelemekből képzett hatszirmú rozetta is.²⁵

4. kép: A templom szentélyének boltozat-rekonstrukciója a fennmaradt bordacsomópontok helyének jelzésével

22 Papp 2001. 310. 29–30. kép

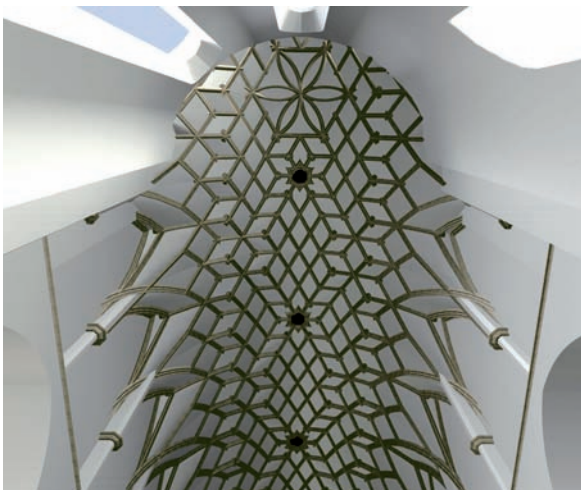
23 Papp 2001. 311.

24 Papp 2001. 309–310., 310. 27–28. kép

25 Hasonló jellegű az apszisboltozat megoldása az 1502-1546 között felépült pirnai Marienkirche főszentélyében: a hálóboltozatot itt is egyszerűen elmettzi a szentélyzáradék poligonja, illetve az apszisboltozatot itt is térgörbe bordákkal van kiemelve.

5. kép: A 16. századi apátsági templom belső terének rekonstrukciója

6. kép: A szentély boltozatának rekonstrukciója

7. kép: A hosszház boltozatának rekonstrukciója

8. kép: Az oberhausi plébániatemplom szentélyboltozata

Az apátság leletei közül fennmaradt két nagyméretű, lilimos faragvány is. A lilium egy enyhén hajló felületű kőlapra van faragva. A kőlapok oldalai kissé szabálytalan lépcsőzetes formára vannak alakítva, és felületükbe két-két lapos horony van bemélyítve. Ezek a jegyek arra utalnak, hogy a kőlap egy téglából falazott boltsüvegbe volt beillesztve, úgy, hogy az L alakú kampók fogták fel a süveg felületére, oldalaihoz pedig a süvegfalazat téglái illeszkedtek.²⁶ A lilium szárának vastagsága megegyezik a fent ismertetett hálóboltozat bordáinak szélességével. Az ilyen jellegű lilimok íves alaprajzi vonalvezetésű, a boltsüveg felületén ortogonális díszített mérműbordák lezárásánál szoktak megjelenni.²⁷ Csábító lehetőség, hogy ezt az elemet is e hálóboltozat elemeként értelmezzük. Logikus lenne a boltozat rozettájához csatolni őket, ám ezt nagy méretük, illetve a rozetta fennmaradt sarokcsomópontján az íves bordák szűk indulási szöge kizárja. Ilyen nagyméretű lilimok nem illeszthetők be egy olyan sűrű rajzolatú boltozatba mint a templom főhajóboltozata. Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy egy másik térrészben a főhajóéval megegyező profilú bordákkal egy eltérő rajzolatú boltozat épült, amelyben elérték ezek a lilimok. Ennek helyére legvalószínűbbnek tűnik a templom déli mellékhajójának kapu feletti oratóriuma.

Párhuzamok

A somogyvári főhajóboltozat térben és időben legközelebbi rokona a stájerországi Oberhaus 1520-ban felszentelt templomának szentélyében maradt fenn.

A somogyvárinál egyszerűbb alaprajzú, mindössze 5 csomópontszinttel rendelkező hálóboltozat itt is 60°-os rombuszhálóra épül, amelyet egy hosszanti tengelyű rombuszsor közvetítésével nyújtott mezők vezetnek le a fecskefarkasan kiképzett boltvállakhoz. A csomópontokban itt is túlfuttatták a bordavégződéseket. A sen-

²⁶ Ezeknek az elemeknek boltozathoz való tartozására Takács Imrre hivatkozva Papp Szilárd hívta fel először a figyelmet: Papp 2001. 126. jegyzet. Korábban magam csak az egyik faragványt ismerve, az azon látható kapcsolatok értelmezése alapján ez ellen az értelmezés ellen érveltem: Buzás 2010. 603. 143. jegyzet. Ma már ismerve a másik faragványt is, annak, az előzőtől némiképp eltérő kapcsolataim meggyőztek Takács Imre és Papp Szilárd feltevésének helyességéről: a kőlapokat nem U alakú, a kövekbe beragasztott kapcsokkal fogták össze, hanem L alakú, a köveket kampószerűen tartó kapcsok fogták be, ami kifejezetten vízszintes, faragott felületüket lefelé mutató elhelyezést igazol, és ez csakis egy boltozat záradékmezőjében lehetséges.

²⁷ Léptékében a legközelebbi analógia a meissenai dóm Fürstenkapellájának a 15. század első feléből származó boltozata: Nussbaum - Lepsky 1999. Abb. 270., de hasonló szerepben, bár jóval kisebb méretben megjelennek hasonló lilimok a meissenheimi Sclosskirche 1503-ban befejezett épült boltozatán is: Nussbaum - Lepsky 1999. Abb. 352.

télyzáradék előtt kialakított mező rozettáját magába foglaló hatszög a somogyvárihoz képest 30°-kal el van fordítva, és a közepét repülőbordás függőzárók is gazdagítja.²⁸ Léptékében és bonyolultságában a legjobb analógia Somogyvárhoz a schwäbisch gmünd-i Szent Kereszt plébániatemplom 1491–97 között felépült szentély főhajó-boltozata.

A gmündi boltozat építését Aberlin Jörg (1420–1494), stuttgarti mester kezdte meg, és Hans von Urach (említve 1492–1501) fejezte be. E boltozat 8 csomópontszinttel rendelkezik, alapszerkezete egy, a somogyvárihoz képest 30°-al elforgatott hatágú csillagmotívumokból szőtt háló, amelyet a boltvállak vonalában a somogyváriakhoz képest merőlegesen elforgatott rombuszrácsok bontanak meg. A boltvállak kiképzése a somogyvárinál bonyolultabb képet mutat: a rombuszrácsok, illetve csillagmotívumok itt a vállakig, illetve az árkádívekig folyamatosak, de rendszerükbe bele van szöve vállanként két-két átlós borda is. A szentélyzáradék boltozata Gmündben egy hevederívvel le van választva a kórusboltozattól, ám a boltozat rendszere itt is folytatódik, azzal a különbséggel, hogy a központi csillag szárai íves vonalvezetésűek, így egy az oberhausi szentély záradékában lévővel megegyező rozettát adnak ki.²⁹ A gmündi boltozat tervezőjének, Aberlin Jörgnek a munkásságában kiemelkedő szerepet kapnak a rombuszokból összeállított hatágú csillagelemekből szőtt hálóboltozatok. Ilyen – a gmündihez képest meglehetősen monoton rajzolatú – csillagháló boltozatot épített a stuttgarti Stiftskirche³⁰ és a heilbronnai Kiliankirche szentélyében³¹ is. Ez utóbbi 1485–1487 között készült el.³² A gmündi boltozat másik mestere Hans von Urach, testvérével, Jakob von Urachal együtt 1495-ben kezdte meg a schwäbisch halli Szent Mihály plébániatemplom szentély főhajó-boltozatának építését.³³ A rombuszháló-boltozat rajzolata azonban itt sokkal játékosabb az Aberlin Jörg által alkalmazott monoton csillaghálónál, aszimmetrikusan elrendezett csonka csillagmotívumok és rácsos elrendezésű rombuszcsoportok váltakoznak rajta. A boltvállaknál és a szentélyzáradékban a csomópontokon átfutó, lecsonkolt végű bordákból alkotott motívumok gazdagítják a boltozatot. Mindemellett a bordaháló kevésbé sűrű, mint Gmündben, mindössze 5 csomópont szinttel rendelkezik, akárcsak az oberhausi szentélyboltozat.

Ezekkel az 1480–90-es években épült württembergi rombuszháló boltozatokkal csaknem egyidőben Magyarországon is megjelentek hasonló rendszerű, de néha még nagyobb méretű hálóboltozatok. A magyar emléksorozat legkorábbi, és feltehetően mintaadó darabja a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom 1483–1490 között megépült főhajóboltozata volt.³⁴ A fennmaradt nagyszámú csomópont alapján Szőke Balázs által rekonstruált boltozat a záradék részén egy sor egymás mellé helyezett hatágú csillagmotívumból áll, amelyet kalász-szerűen elhelyezett rombuszmezők egészítenek ki 5 csomópontszintes hálóboltozattá.³⁵ Ezt a viszonylag egyszerű boltozatot nem sokkal később követte a pécsi székesegyház 1500 előtt felépített főhajó-boltozata.³⁶ A boltozat nemrég előkerült csomópontjai szintén Szőke Balázs rekonstrukciója szerint egy aszimmetrikus, csonka csillagmotívumokból összeállított, rombuszháló lehetett, amely az augsburgi Szent Ulrik és Aphra apátsági templom északi mellékhajó boltozatával mutat rokonságot.³⁷ Hasonló irányba mutat a pécsi szentélyboltozat, amelyről egy

9. kép: A Schwäbisch Gmünd-i Szent Kereszt plébániatemplom szentélyboltozata

28 Brucher 1990. 260–261. Abb. 213.

29 Kissling 1975. 76–79.

30 Dehio – Bezold 1887–1901. Tafel 455.

31 Ullmann 1984. 100. A II. világháborúban mindkét boltozat elpusztult, a heilbronnit a háború után rekonstruálták.

32 Hootz 391.

33 Nußbaum – Lepsky 1999. 251.

34 Papp 2005. 21.

35 Szőke 2009. a. 109–110. Szőke Balásznak mondok köszönetet, amiért megismerhettem a még közöletlen boltozatrekonstrukcióját. A boltozat részletes rekonstrukcióját és elemzését lásd a jelen kötetben Szőke Balázs tanulmányában.

36 Buzás 2009. b. 667.

37 Szőke Balásznak mondok köszönetet, amiért megismerhettem a még közöletlen boltozatrekonstrukcióját.

ma már elpusztult építési felirat azt is elárulja, hogy Demeter kőfaragó készítette 1505-ben.³⁸ Ez a boltozat az augsburgi Szent Ulrik és Aphra hosszház-főhajó boltozatának gazdagított változata.³⁹ Ráadásul az augsburgi boltozatokra jellemző a bordáknak a csomóponton való túlfuttatása és lecsonkolása, ami Württembergben hiányzik, viszont Székesfehérváron, Pécsen és Somogyváron egyaránt megtalálható. Az augsburgi Szent Ulrik és Aphra hosszházboltozatait Burghard Engelberg emelte az 1480–90-es években.⁴⁰ A pécsi szentélyboltozat építésével egyidőben, 1503-ban készült el a szegedi alsóvárosi ferences templom hosszházboltozata⁴¹, amely hatágú csillagokba rendezett rombuszokból álló, 6 csomópontszintes monoton háló. A csillagok helyzete a gmündi szentélyboltozat csillagainak felel meg, tehát a hozzá egyébként nagyon hasonló stuttgarti-heilbronnai boltozatokhoz képest 30°-al elforgatott pozícióban állnak. Ez utóbbiakkal viszont teljesen megegyezik – a boltvállak eltérő elhelyezésétől eltekintve – az a 7 csomópontszintes hálóboltozat, amelynek elemeit a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.⁴² 1500 körül épülhetett meg a kolozsvári Farkas utcai ferences templom ma már elpusztult főhajóboltozata.⁴³ Ennek rokona lehetett a vele nagyjából egykorú, és hasonlóképp elpusztult dési Szent István plébániatemplom boltozata is.⁴⁴ Szőke Balázs rekonstrukciós kísérletei szerint ezek egyszerűbb szerkezetű, de szintén rombuszokból szerkesztett hatágú csillagmotívumokra épülő hálóboltozatok lehettek. A magyarországi emlékek között az egyik legkésőbbi, valószínűleg az 1520-as évekre keltezhető⁴⁵ a nyírbátori Szent György plébániatemplom (ma református templom) rombuszháló boltozata, ahol a boltozat tetején elhelyezett egymásba fonódó hatágú csillagformákat kalászmotívumba rendezett rombuszok egészítik ki 6 csomópontszintes boltozattá.⁴⁶ Ezek az igen nagyméretű, 9–17 méter közti fesztávolságú⁴⁷ hálóboltozatok mellett számos jóval kisebb és egyszerűbb, de szintén hatszögre szerkesztett rombuszhálós boltozatot ismerünk Erdélyből. Kiscsúr⁴⁸ főhajóboltozata (1506), Prázmár⁴⁹ (1512) és Szász-buda⁵⁰ hosszházboltozata (1519 előtt), Nagyselyk,⁵¹ Vízakna⁵² és Lesses⁵³ főhajóboltozata, Muzsna⁵⁴ szentélyboltozata (1525), Szászújfalú⁵⁵ főhajóboltozata, Táblás⁵⁶ hosszházboltozata (1524), Kereszténysziget⁵⁷ főhajóboltozata (1495), a gyulafehérvári Lázói-kápolna⁵⁸ boltozata (1512), Berethalom⁵⁹ (1515 előtt) és Homoródjánosfalva⁶⁰ szentélyboltozata (1522), Nagysink⁶¹ főhajóboltozata (1522 előtt), valamint Miklóstelke⁶² (1521–1524) és Nagybaromlak⁶³ boltozatai. A felvidéken a legjelentősebb⁶⁴ ilyen típusú boltozattal épült emlék az 1510-es években épült bakabányai főhajóboltozat.

A somogyvári apátság főhajóboltozata tehát nem állt egyedül a magyarországi késő gótikában sem, még ha közvetlen rokonai inkább Württembergben kereshetőek is. Egy olyan széles körben elterjedt, a dél német területek építészetiével szoros kapcsolatot fenntartó, magas színvonalú magyarországi boltozatépítési gyakorlat egyik emléke, amely jellemzőnek mondható a 15. század végi és 16. század eleji Magyarországra.

38 Székér 1992.

39 Szőke 2009. b.

40 Nußbaum – Lepsky 1999. 252-253.

41 Szőke 2009. c.

42 Szőke 2009. d. A kövek lelőhelye nem azonosítható.

43 Szőke 2009. a. 110.

44 Szőke 2010. 6-7.

45 A keltezésről: Buzás – Farbak 2009. 156.

46 Szőke 2009. e.

47 A székesfehérvári boltozat fesztávolsága 17 méter, a kolozsvári ferencesé 15,5 méter, a szegedié 13,5 méter, a nyírbátorié 11,2 méter, a pécsié hosszház 10,2 méter, a szentély 10,6 méter, a somogyvárié 9 méter.

48 Fabini 1999. I.: 389.

49 Fabini 1999. I.: 733.

50 Fabini 1999. I.: 77.

51 Fabini 1999. I.: 453.

52 Fabini 1999. I.: 640.

53 Fabini 1999. I.: 680.

54 Fabini 1999. I.: 478.

55 Fabini 1999. I.: 517.

56 Fabini 1999. I.: 749.

57 Fabini 1999. I.: 218.

58 Fabini 1999. I.: 796.

59 A szentélyből nyíló sekrestyeajtó 1515-ben készült. Fabini 1999. I.: 67.

60 Fabini 1999. I.: 171.

61 Fabini 1999. I.: 247.

62 Fabini 1999. I.: 396.

63 Fabini 1999. I.: 823–824.

64 Szőke 2009. f.

A boltozat keltezése

A somogyvári boltozat keltezését az analógiák alapján a 15. század utolsó éveitől az 1520-as évekig lehetne feltételezni. Az apátságra vonatkozó történeti adatok szerencsére tovább szűkítik ezt az időintervallumot.

A Szent László által alapított, és a 12–13. században folyamatosan épített, bővített somogyvári monostor az ország legelőkelőbb bencés monostorai közé tartozott, így fontos szerepet játszott a 16. század eleji reformjában is, amelyet Tolnai Máté pannonhalmi apát kezdeményezett. A somogyváriak nem vették jó néven, hogy a pannonhalmi apát bele próbált szólni kolostoruk ügyeibe, ezért 1506-ben elűzték azokat a szerzeteseket, akiket Tolnai küldött hozzájuk.⁶⁵ Talán ez is közrejátszott abban, hogy amikor 1508. március 26-án Tolnai Máté kezdeményezésére rendi vizitátorok járták végig a somogyvári monostort elég kedvezőtlen képet festettek jelentésükben róla.⁶⁶ Ennek ellenére azok a ténymegállapítások, miszerint a templom gerendái néhol beomlással fenyegetnek, elég egyértelműen jelzik, hogy ekkor még nem állhatott a késő gótikus boltozat.⁶⁷ 1512-ben a somogyvári apátság is csatlakozott ahhoz az unióhoz, amelyet Tolnai Máté kezdeményezett a nagyobb magyarországi bencés apátságok között.⁶⁸ Ez azonban nem simította el az ellentéteket a függetlenségük megőrzésére törekvő apátok között, ami le is lassította a rendi reform folyamatát.⁶⁹ II. Lajos király a somogyvári apátság kegyúri jogait átadta Báthori István nádornak.⁷⁰ Báthori, aki 1519-től haláláig 1530-ig viselte a nádori tisztelet, testvéreivel, András tárnokmesterrel és György főlovászmesterrel együtt, az 1488-ban kihalt Marczali család jelentős somogyi birtokainak örököse volt.⁷¹ Ezek sorába tartozott Somogyvár mezővárosa is.⁷² Báthori István halála után nem sokkal 1535-ben az apátság Peregi Albert commendátor kezére jutott⁷³, 1538–1541 között pedig Török Bálint foglalja el, aki be is rendezkedett az erődített monostorban.⁷⁴ A szerzetesi élet csak 1543-ban szakad meg e falak között a háborús állapotok miatt.⁷⁵

A történeti adatok alapján kétségtelenül az 1508–1530 közötti időszakra tehetjük a monostor újjáépítését. Ezen az időszakon belül leginkább a nagy vagyonnal és befolyással rendelkező Báthori István nádor kegyurasága alatt eltöltött 1520-as évek tűnnek a legalkalmasabbnak az építkezéshez. István nádor testvére, András tárnokmester valószínűleg ugyanezekben az években építi újjá saját rezidenciáját, Nyírbátorban a Szent György plébániatemplomot, amelyet egy, a somogyvárihoz hasonló léptékű és minőségű hálóboltozattal fedet le.⁷⁶ Báthori Istvánnak a mintaképet az apátság kegyúri jogainak megszerzéséhez és kegyúrként a kolostor építészeti megújításához alighanem elődje, Perényi Imre nádor nyújthatta, aki szintén a Dél-Dunántúlon, a siklósi várban alakította ki családi rezidenciáját. Ő az 1512–1516 közötti években szerezte meg II. Ulászló királytól két másik nagy múltú dél-dunántúli királyi bencés monostor, a szekszárdi és a bátai apátság kegyuraságát, majd támogatta ezeken a helyeken a templom és kolostorépületek késő gótikus újjáépítését, amely együtt járt modern háló- és csillagboltozatok építésével.⁷⁷

Amennyiben keltezésünk helyes, és a somogyvári templom boltozata valóban az 1520-as évekből származik, akkor valószínűleg ennek elkészítése az utolsó olyan építkezés volt az apátság templomában, amely még egyházi funkcióhoz köthető. Tehát még nem a templom főhajó-pilléreinek átépítésével együtt kerülhetett erre sor, hanem csak a templom lerövidítésének, a nyugati szakaszokat levágó válaszfal felépítésének az idején. Vagyis ez a boltozat már nem a teljes templomépületet, hanem csak a lerövidített öt szakaszos templomot fedhette le. Ez egyben azt is jelenti, hogy a pillérek átépítésére jóval – minden bizonnyal egy-két évszázaddal – korábban kerülhetett sor, ha 1508-ban a templomépület fafödéme már olyan rossz állapotban volt, ahogy a vizitátorok leírták.

Összefoglalás

A somogyvári bencés apátság 11. századi, román stílusú temploma a későbbi évszázadokban három nagyobb átépítésen ment keresztül. Először a templom pilléreit építették át, majd nyugat felől lerövidítették a bazilikát, és a végébe karzatot emeltek, végül a leválasztott nyugati részbe különböző épületeket: műhelyt, pincét és lakóházat építettek. A második átalakításhoz, a templom lerövidítéséhez kapcsolható a templom beboltozása is. Ekkor épült a főhajó 60°-os rombuszhálóra szerkesztett, térgörbe elemeket is tar-

65 Mályusz 1971. 223.

66 Bakay 2011. 103-104.

67 „*Trabes minantur casum non solum in ecclesia, sed etiam in ipso dormitorio*” (Bakay 2011. 104.)

68 Mályusz 1971. 225.

69 Mályusz 1971. 226-227.

70 Hervay 2001. 510.

71 Magyar 1974. 11.

72 Bakay 2011. 104-105.

73 Hervay 2001. 510.

74 Bakay 2011. 109.

75 Hervay 2001. 510., Bakay 2011. 110-111.

76 Buzás – Farbakó 2009. 156.

77 Buzás 2010. 591-592., Buzás 2009. b. 676-677.

talmazó hálóboltozata. A boltozat rekonstrukcióját a falpillérrendszerének fennmaradt elemei, egy boltváll, három közbenső csomópont és egy gyűrűs zárókő töredékei teszik lehetővé. A boltozat mintaképei elsősorban a 15. század végének sváb-württembergi építészeteiből ismertek, és szoros kapcsolatot mutatnak a székesfehérvári Szűz Mária prépostság 1480-as évek második felében épült főhajó-boltozatával meginduló, az 1490-es évektől az 1520-as évekig egész Magyarországon elterjedő monumentális késő gótikus hálóboltozatokkal. A somogyvári apátság késő középkori történetére vonatkozó adatok alapján a boltozat építését nagy valószínűséggel az 1520-as évekre keltezhetjük, és az apátság kegyura, Báthori István nádor mecénási tevékenységének tudhatjuk be.

The sixteenth century-rebuilding and net vault of the church of the Benedictine abbey of Somogyvár

GERGELY BUZÁS

The eleventh century Romanesque church of the Benedictine abbey of Somogyvár underwent three significant rebuilding phases in later centuries. First the pillars of the church were rebuilt. Second, the basilica was reduced in length on the west, and a gallery was erected in it. Finally, a workshop, a cellar and a private residence were set up in the formerly detached western part of the nave. The vaulting of the church was constructed contemporarily with the second phase: a net vault designed of 60° rhombuses and containing three-dimensionally curved ribs was erected at this time. The theoretical reconstruction of this vault was made possible by the survival of some elements from the piers and some fragments from a spring of a vault, three intersections and a ring-shaped keystone. The models of the vault can be found primarily in late fifteenth century architecture in Swabia and Württemberg, and show close parallels with the monumental late Gothic net vaults that were constructed all over Hungary between the second half of the 1480s – the date of the first example over the nave of the collegiate church of Our Lady in Székesfehérvár – and the 1520s. On the basis of data relating to the late medieval history of the abbey of Somogyvár, the construction of the net vault is most likely datable to the 1520s, and may be linked to the patronage of Palatine István Báthori, the patron of the abbey.

Irodalom

- Bakay K. 2011.: Somogyvár – Szent Egyed monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása, 1972-2009. Budapest
- Brucher, G. 1990.: Gotische Baukunst in Österreich. Salzburg-Wien
- Buzás G. 2009. a.: A somogyvári bencés apátsági templom boltozata a 16. század első negyedéből. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 418-425.
- Buzás G. 2009. b.: Az egyházmegye építészeti emlékei. In.: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009-1543)*. Szerk.: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József, Pécs, 611-713.
- Buzás G. 2010.: A szekszárdi apátság temploma a középkorban. In.: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk.: Kollár Tibor, Budapest, 554-603.
- Buzás G. – Farbak P. 2009.: A kora reneszánsz és a késő gótika vége, 1526-1541. In.: *Pannon Enciklopédia. A magyar építészet története, kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Szerk.: Deák Zoltán, Budapest, 156-157.
- Dehio, G. – Bezold, von G. 1887-1901.: *Kirchliche Baukunst des Abendlandes*. Stuttgart
- Fabini, H. 1999.: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. Hermannstadt-Heidelberg
- Hervay F. L. 2001.: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In.: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács Imre, Pannonhalma, 461-547.
- Hootz, R.: *Deutsche Kunstdenkmäler, Ein Bildhandbuch*. Baden-Württemberg. Hrsg.: Reinhardt Hootz. Deutsche Kunstverlag, h.n., é.n.
- Kissling, H. 1975.: *Das Münster in Schwäbisch Gmünd*. Schwäbisch Gmünd
- Magyar K. 1974.: Az ötvöskönyi Báthori várkastély. *Somogyi Múzeumok Füzetei* 18. Kaposvár
- Mályusz E. 1971.: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest
- Nußbaum, N. – Lepsky, S. 1999.: *Das gotische Gewölbe. Eine Geschichte seiner Form und Konstruktion*. Darmstadt
- Papp Sz. 2001.: Pannonhalma és Somogyvár. Bencés reform és építészet a 15–16. század fordulóján. In.: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács Imre, Pannonhalma, 289–315.
- Papp Sz. 2005.: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480-1515*. Budapest
- Szekér Gy. 1992.: Demetrius Lapidida. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkből. *Műemlékvédelmi Szemle* 1992/2. 15-24.
- Szőke B. 2009. a.: Későgótikus boltozatok Mátyás uralkodása idején és a 16. század első évtizedeiben. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 109-110.
- Szőke B. 2009. b.: A pécsi székesegyház egykori boltozata. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 447-448.
- Szőke B. 2009. c.: A szeged-alsóvárosi ferences templom hajóboltozata. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 449-451.
- Szőke B. 2009. d.: Hálóboltozat maradványai a Magyar Nemzeti Múzeum kőtárában. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 453-455.
- Szőke B. 2009. e.: A nyírbátori volt Szent György- (református) templom boltozata. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 456-457.
- Szőke B. 2009. f.: A bakabányai római katolikus templom hajójának boltozata. In.: *Reneszánsz látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt, Budapest, 452.
- Szőke B. 2010.: Egy tökéletes arányú templom. *Várak, kastélyok, templomok* VI/3. 4-7.
- Ullmann, E. 1984.: *Geschichte der deutschen Kunst 1470-1550. Architektur und Plastik*. Hrsg.: Ernst Ullmann, Leipzig